

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

А. Л. Зелінський (Київ)

ДАТУВАННЯ ВІЗИТУ ПТОЛЕМЕЇВСЬКОЇ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОЇ ЕСКАДРИ ДО БОСПОРСЬКОГО ЦАРСТВА

У 1982 р. під час археологічних розкопок портового міста Німфей, що входило до складу Боспорського царства, було знайдено рештки елліністичного храму Афродіти, котрий швидко привернув до себе увагу антикознавців з усього світу. Вищезгадане зацікавлення викликало виявлене у зазначеному храмі комплексне, багатопланове графіті, що містить низку зображень і написів¹. Найважливішим елементом цього графіті, з точки зору сучасних істориків, цілком заслужено стало зображення військового або ж представницького корабля, на носі якого містився напис «Ісіда»². З огляду на вищезгаданий напис, котрий являє собою ім'я добре відомої єгипетської богині, а також на характерні особливості структури зображеного корабля, переважна більшість дослідників, до якої належить і автор цих рядків³, вважає, що невідомий художник зобразив корабель, який прийшов до Німфею з Александрії Єгипетської. При цьому, елліністична належність самого храму у поєднанні з присутнім серед елементів графіті іменем боспорського царя Перісада II (284/283-245 рр. – тут і далі до Р.Х.)⁴ дозволяють віднести зображення відповідного корабля на другу чверть III ст. В результаті, зазначене зображення цілком логічно було вписано до контексту зовнішньої політики сучасного Перісадові правителя елліністичного Єгипту – Птолемея II Філадельфа (282-246 рр.)⁵. Зокрема, поява зображення єгипетського корабля на стіні німфейського храму зазвичай пояснюється його належністю до птолемеївської військово-морської ескадри чи дипломатичної місії, відрядженої Філадельфом до низки причорноморських держав (див. прим. 2)⁶.

Одну з найголовніших проблем, пов'язаних з кораблем, поименованим «Ісіда»⁷, становить визначення дати візиту відповідної групи птолемеївських кораблів до Боспорського царства. Найпопулярнішим на сьогоднішній день, залишається датування Ю. Виноградова, котрий відніс зазначену подію на завершальний етап II Сирійської війни (259-253 рр.)⁸; тобто на середину 250-х рр.⁹. При цьому, зазначений дослідник запропонував долучити до контексту чорноморської експедиції птолемеївської ескадри херсонеську присвяту Серапісу, Ісіді та Анубісу, зроблену місцевим громадянином, Харміппом сином Притана у середині III ст.¹⁰ Своєю чергою, Дж. Грейнджер з характерною для нього легковажністю зробив аж три

незалежні одне від одного припущення щодо датування візиту «Ісиди» до Боспорського царства. У своїй праці «Сирійські війни» він датував зазначену подію 270-269 рр., розглядаючи її як складову гіпотетичної птолемейської військово-дипломатичної морської експедиції до Візантії¹¹. Згодом, у межах монографії «Протоки від Трої до Константинополя. Давня історія Дарданелл, Мармурового моря та Босфору» він побіжно відніс відповідну експедицію на перший рік III Сирійської війни (246/245 р.)¹² часів Птолемея III Евергета¹³. Нарешті, у виданій минулого року книзі «Птолемей, розквіт династії: птолемейський Єгипет 330-246 рр.» британський дослідник повернувся до своєї (візантійської) гіпотези; проте, цього разу відніс чорноморську експедицію єгипетської ескадри на період I Сирійської війни (275-272/271 рр.)¹⁴¹⁵. Значно обережніше підійшов до зазначеної проблеми Л. Бріко. Він лише обмежився визначенням імовірних хронологічних рамок візиту «Ісиди» до Чорного моря. Як *terminus post quem* він запропонував 270 р. – рік смерті ототожненої з богинею Ісидою сестри-дружини Птолемея II, Арсиної II Філадельфи¹⁶. Натомість за *terminus ante quem* він узяв 245 р., тобто рік смерті Перісада II (див. вище)¹⁷.

З мого погляду, ключовим моментом для датування візиту «Ісиди» до Північного Причорномор'я виступає необхідність поєднання німфейського зображення з єдиним відомим нам нарративним свідченням повноцінної птолемейської військово-морської присутності у Понті Евксинському. Йдеться про принагідний анекдот з «Карійської історії» Аполлонія з Афродісія, переданий Стефаном Візантійським: «Аполлоній у сімнадцятій книзі "Каріки" повідомляє, що галати, котрі незадовго перед тим прибули до [Азії, у союзі¹⁸] з Мітрідатом й Аріобарзаном спільними зусиллями прогнали відряджених Птолемеєм єгиптян до моря і захопили якорі їхніх кораблів» (Steph. Byz. Ankyra). Я поділяю думку переважної більшості дослідників, котрі ототожнюють згадані у цьому анекдоті персоналії з царем Понту Мітрідатом I Ктисом (302-266 рр.)¹⁹ і його сином та наступником Аріобарзаном, який наприкінці батькового правління виступав помічником, а ймовірно й співправителем останнього (пор. прим. 19). Виходячи з цього, я розглядаю 266 р. як *terminus ante quem* понтійської протидії єгипетському військово-морському десанту²⁰. Своєю чергою, поєднання дуже близьких за часовими й просторовими вимірами зображення єгипетського військового корабля з Німфею²¹ та згадки про появу птолемейської військової ескадри у понтійських володіннях є не лише більш ніж органічним, але й дозволяє запобігти недоречному примноженню сутностей. На мою думку, в обох

випадках йдеться про одну й ту саму експедицію птолемейської ескадри до Чорного моря. У межах цієї виправи було здійснено невдалу спробу висадки десанту на понтійське узбережжя, а також мала місце низка запланованих чи вимушених стоянок у портах Боспорського царства та Херсонесу Таврійського (пор. прим. 10).

За такого стану речей, датування Ю. Виноградова (бл. 254 р.) і припущення Дж. Грейнджера щодо 245 р., а також *terminus ante quem* Л. Бріко (див. вище) втрачають свою актуальність. Згадка в оповідці Аполлонія з Афродісія Мітрідата I, котрий як ми пам'ятаємо помер у 266 р. не дозволяє датувати появу «Ісиди» у Чорному морі пізніше середини 260-х рр. До того ж, в разі вірності моєї гіпотези стосовно встановлення тотального селевкідського контролю над Геллеспонтом напередодні чи на самому початку II Сирійської війни²², вищезгадана птолемейська експедиція була б попросту неможливою. Своєю чергою, існують додаткові обставини, котрі суперечать другому датуванню Дж. Грейнджера. Йдеться про сезон зимових штормів і тактичну поразку птолемейського флоту у навмахії при Андросі, що сталася весною 245 р.²³ Зазначені чинники виключають можливість віднесення чорноморської експедиції єгипетської ескадри на 245 р. Імовірно це зрозумів і сам англійський дослідник, що й спонукало його запропонувати третє датування (див. прим. 15).

Проте, й віднесення візиту «Ісиди» до Чорного моря на період I Сирійської війни, з огляду на поєднання німфейського зображення зі свідченням Аполлонія видається мені невдалим. Єгипетський десант на узбережжі нейтральної, до того ж, суттєво віддаленої від птолемейських володінь, держави²⁴ міг би призвести до вступу останньої у війну на боці селевкідського царя Антіоха I (пор. прим. 14). За таких умов, навіть у випадку тактичного успіху зазначеного десанту (наприклад захоплення прибережної Амастрії – пор. нижче) стратегічна шкода від наслідків цієї військової операції була б значно більшою. Зокрема, у цьому контексті не слід забувати про приязні стосунки, встановлені Мітрідатом I з войовничими галатами (пор. Steph. Byz. Ankyra), з чіими єдиноплемінниками Птолемей II вже мав проблеми на першому етапі I Сирійської війни (Cal. Numm. IV, 186–187; Schol. In Cal. IV, 175–187; Paus. I, VII, 2; також див. прим. 24). Зрештою, додаткової недоречності такому розпорощенню птолемейських сил надавало збереження потенційної загрози західному єгипетському кордону з боку Філадельфового єдинокровного брата – правителя Киренаїки Магаса²⁵.

Отже, у нашому розпорядженні залишається лише проміжок часу, який охоплює 270–266 рр. У контексті зовнішньополітичної

історії держави Птолемеїв на цей період припадають два відносно мирні роки і початок Хремонідової війни (268/267-262/261 рр.), у якій Єгипет брав лише обмежену участь²⁶. Такий стан речей цілком дозволяв Філадельфові започаткувати паралельний Малоазійський проект. Згідно із запропонованою мною раніше реконструкцією (див. прим. 31), зазначений проект полягав у підкоренні чи бодай залученні до птолемеївської політичної орбіти якомога більшої кількості володінь, котрі свого часу належали першому чоловікові Арсиної II Лісімаху (помер у 281 р.²⁷). На чолі цієї виправи Птолемей II поставив свого тезку й пасинка, котрий був фізичним сином Лісімаха і померлої на той час Арсиної (див. вище). У поміч Птолемею сину Лісімаха було відряджено одного з найвідданіших осіб з оточення його матері – адмірала Каллікрат²⁸. Можливо Птолемей II навіть пообіцяв пасинкові в разі успішного результату цієї виправи створити для нього незалежне царство на основі відвойованих Лісімахових володінь.

Проте, результати відповідної доволі безсистемної військової, а точніше військово-морської, діяльності сина Лісімаха виявилися мізерними. Зокрема, нас цікавить перша з двох реконструйованих мною кампаній останнього, котру я відношу на 269-266 рр. Припускаю, що саме в її межах єгипетські сили, надані Філадельфом пасинкові, здійснили захоплення острова Хіос, низки полісів на Лесбосі, а також певної території, розташованої на азійському узбережжі Пропонтиди²⁹. Після ж заволодіння останньою Єгипетські військово-морські сили ймовірно вирушили вздовж північного узбережжя Малої Азії далі на схід, щоб заволодіти Амастрією. Це причорноморське місто, свого часу особисто подароване Арсиної Лісімахом (FGH, 434, F. 5, 4–5), на початку 260-х рр. перебувало у складі Понтійського царства (FGH, 434, F. 9, 4)³⁰. Саме в області Амастрії з мого погляду й відбулася вищезгадана битва між птолемеївським десантом і Мітрідатовими галатами, котра завершилася поразкою єгиптян³¹.

Скоріше за все, саме в наслідок зазначеної поразки птолемеївська ескадра потребувала перепочинку задля лікування поранених і ймовірного ремонту пошкоджених галатами кораблів (пор. вище). При цьому буде цілком логічно припустити, що необхідну допомогу єгиптяни отримали у портах Боспорського царства чи/та Херсонесу Таврійського³².

Таким чином, на підставі поєднання двох близьких за внутрішнім контентом джерел, візит птолемеївського військового корабля «Ісіда» до Боспорського царства з високою часткою вірогідності варто датувати першою половиною 260-х рр.³³

- ¹ Детально про це німфейське графіті – див. наприклад: Грач Н.Л. Открытие нового исторического источника в Нимфее (предварительное сообщение) // ВДИ. 1984. № 1. С. 81–88; Höckmann O. Naval and other Graffiti from Nymphaion // ACSS. 1999. № 4. P. 303–356.
- ² Грач Н.Л. Вказ. Праця. С. 81–88; Vinogradov Ju.G. Der Staatsbesuch von “Isis” nach dem Bosphoros // ACSS. 1999. № 4. S. 271–302; Murray W.M. A trireme named Isis: The sgraffito from Nymphaion // The international journal of nautical archaeology. 2001. № 2. P. 50–56; idem, Observations on the “Isis Scraffito” at Nymphaion // Tropis VII, Proceedings of the 7th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Pylos, 1999 / ed. H. Tzalas. Athens, 2002. P. 539–561; Burgunder P., Semenzato C. Retour à Alexandrie // Inscriptions mineures: nouveautés et réflexions. Actes du premier colloque Ductus, 19–20 juin 2008 à Lausanne / Ed. M. Fuchs, R. Sylvestre, C. Schmidt-Heidenreich. Bern, 2012. P. 283–296; Fenet A. Les dieux olympiens et la mer. Rome, 2016. P. 404–407; Braund D. Greek Religion and Cults in the Black Sea Region. Goddesses in the Bosporan Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era. New York, 2018. P. 160–181; Bricault L. Isis Pelagia: Images, Names and Cults of a Goddess of the Seas: Trans. From french. Leiden – Boston, 2020. P. 23–40.
- ³ Див. наприклад: Зелінський А.Л. Персні “птолемейського типу” і Північне Причорномор'я: виняток чи правило? // Східний світ. 2020. № 1. С. 12, прим. 27; він же, Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемейської монархії. Вінниця – Київ, 2020. С. 102–103.
- ⁴ Див. наприклад: Грач Н.Л. Вказ. Праця. С. 82; Bricault L. Op. Cit. P. 23–26.
- ⁵ Про цього царя – див. наприклад: Huss W. Ägypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v.Chr. München, 2001. S. 251–331; Pfeiffer St. Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra. Stuttgart, 2017. S. 51–80, 224–228, Anm. 1–125; Зелінський А.Л. Від басилевсів-фараонів... С. 79–118, 311–392, прим. 448–937.
- ⁶ Скептичне ставлення до цієї точки зору виявили такі дослідники як П. Бургундер, К. Семензато і А. Фене – Burgunder P., Semenzato C. Op. Cit. P. 283–296; Fenet A. Op. Cit. 404–407. Дж. Моррісон висловив малопопулярне припущення, згідно з яким, зображений на фресці корабель належав до боспорського флоту – Morrison J.S. Greek and Roman Oared Warships. 399–30 B. C. Oxford, 1996. P. 207–214. Своєю чергою, Д. Браунд висловив доволі сумнівну культурологічну гіпотезу, згідно з якою німфейське графіті має винятково локальний релігійний характер і жодним чином не пов'язане із зовнішньополітичною діяльністю держави Птолемей – Braund D. Op. Cit. P. 160–186.
- ⁷ Щодо огляду припущень, пов'язаних із назвою зазначеного корабля – див. Bricault L. Op. Cit. P. 24–27. Подібно до переважної більшості дослідників, я вважаю, що цей корабель у відповідності з написом, зробленим на його носі, дійсно називався «Ісида».
- ⁸ Про цю війну між Птолемеем II і Селевкідом Антіохом II – див. наприклад: Winnicki J.-K. Operacje wojskowe Ptolemeusza w Syrii. Warszawa, 1989. S. 58–77; Huss W. Op. Cit. S. 282–287; Avram A. Antiochos II Théos,

- Ptolémée II Philadelphie et la mer Noire // *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*. 2003. № 3. P. 1181–1213; Grainger J.D. *The Syrian Wars*. Leiden; Boston, 2010. P. 117–136; idem, *The Ptolemies, Rise of a Dynasty: Ptolemaic Egypt 330-246 BC*. Barnsley, 2022. P. 223–242; Pfeiffer St. Op. Cit. S. 72–73; Johstono P. *The Army of Ptolemaic Egypt 323 to 204 BC An Institutional and Operational History*. Barnsley, 2020. P. 130–137; Зелінський А. Л. Від басилевсів-фараонів... С. 104–108, 359–370, прим. 736–786.
- ⁹ Vinogradov Ju.G. Op. Cit. S. 271–302; також пор. Murray W.M. *Observations...* P. 551; Avram A. Op. Cit. P. 1208; Ladynin I. A. Rings for grain: An interpretation for the abundant finds of the so-called “ptolemaic finger rings” of the 3rd century b.c. in the north black sea area // *Die Schätze der Erde. Naturliche Ressourcen in der antiken Welt. Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums* 10, 2008 / Hg. E. Olshausen, V. Sauer. Stuttgart, 2011. P. 255; Fischer-Bovet Ch. *Army and Society in Ptolemaic Egypt*. Cambridge, 2014. P. 61.
- ¹⁰ Vinogradov Ju. G., Zolotarev M. I. *Worship of the Sacred Egyptian Triad in Chersonesus (Crimea)* // *ACSS*. P. 357–381.
- ¹¹ Grainger J.D. *The Syrian Wars...* P. 91–94.
- ¹² Про III Сирійську війну (246-241 pp.) з урахуванням нових історичних джерел – див. *Ibid.* P. 153–170; Pfeiffer St. Op. Cit. S. 81–91; Johstono P. Op. Cit. P. 162–199, 296–300; Зелінський А.Л. Від басилевсів-фараонів... С. 126–150, 406–449, прим. 1020–1317.
- ¹³ Grainger J.D. *The Straits from Troy to Constantinople. The Ancient History of the Dardanelles, Sea of Marmara and Bosphorus*. Barnsley, 2021. P. 140.
- ¹⁴ Про цей селевкідсько-птолемейський конфлікт – див. Winnicki J.-K. Op. Cit. S. 51–57; Huss W. Op. Cit. S. 265–271; Grainger J.D. *The Syrian wars...* P. 81–87; idem, *The Ptolemies...* P. 148–161; Pfeiffer St. Op. Cit. S. 68–70; Johstono P. Op. Cit. P. 118–123; Зелінський А.Л. Від басилевсів-фараонів... С. 88–90, 328–335, прим. 554–587.
- ¹⁵ Grainger J.D. *The Ptolemies...* P. 157–158, 188–189.
- ¹⁶ Про Арсиною II та її ототожнення з Исидою – див. наприклад: Carney E.D. *Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity)*. Oxford, 2013; Зелінський А.Л. Від басилевсів-фараонів... С. 90–100, 118–121.
- ¹⁷ Bricault L. Op. Cit. P. 23–40.
- ¹⁸ Щодо доцільності саме такого перекладу – див. Габелко О.Л., Кузнецова Е.В. Синоїкизм Амастрії и амфорное производство в полисах Южного Понта (2-я пол. IV — 1-я треть III в. до н. э.) // *АМА*. Вип. 14 (2010). С. 333.
- ¹⁹ Про нього – див. наприклад: Roller D.W. *Empire of the Black Sea: the rise and fall of the Mithridatic world*. New York, 2020. P. 25–39. Щодо цікавої хоча й не безспірної гіпотези про смерть Мітрідата I у 261 р. – див. Габелко О.Л. Критические заметки по хронологии и династической истории Понтийского царства // *ВДИ*. 2005. № 4. С. 137–138.

- ²⁰ Пор. Зелінський А.Л. Від басилевсів-фараонів... С. 103. Про різні варіанти датування та локалізації події, згаданої Аполлонієм – див. Там само. С. 353, прим. 712 (з літературою), а також Roller D.W. *Op. Cit.* P. 38; Grainger J.D. *The Galatians : Celtic Invaders of Greece and Asia Minor.* Barnsley – Philadelphia, 2020. P. 136–137; Coşkun A. *Galatians and Seleucids: a Century of Conflict and Cooperation // Seleucid Dissolution: The Sinking of the Anchor / ed. K. Erickson, G. Ramsey.* Wiesbaden, 2011. P. 88–89; idem, *Von Mithradates von Kios bis Mithradates V. Euergetes. Kritische Bemerkungen zu Duane Rollers "Empire of the Black Sea" // Frankfurter elektronische Rundschau zur Altertumskunde.* Bd. 44 (2021). S. 10. <<http://www.fera-journal.eu/index.php/ojs-fera/article/view/306/270>>.
- ²¹ На військову належність «Ісиди» чітко вказує наявність у неї двох таранів (див. прим. 2).
- ²² Зелінський А.Л. Антиох II и Родос во время II Сирийской войны: возможная цель военного альянса // СП. Вип. XIII, 2021. С. 158–164; Зелінський А.Л. Можлива мета скликання війська до Антіохії-на-Оронті у 250 р. до н. е. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія "Історія". вип. 61 (2022). С. 183–201.
- ²³ Див. Зелінський А.Л. Від басилевсів-фараонів... С. 130, 416–417, прим. 1083–1089.
- ²⁴ Найближчим до мітрідатових володінь птолемеївським опорним пунктом на момент I Сирийської війни ймовірно був захоплений бл. 280 р. острів Самос – пор. Там само. С. 87, 324, прим. 539.
- ²⁵ Там само. С. 88–89, 328–331, прим. 554–568 і 570.
- ²⁶ Пор. Huss W. *Op. Cit.* S. 272–281; Зелінський А.Л. Від басилевсів-фараонів... С. 100–102, 349–352, прим. 687–706; Johstono P. *Op. Cit.* P. 123–128; Waterfield R. *The making of a king: Antigonos Gonatas of Macedon and the Greeks.* Chicago, 2021. P. 159-173; Grainger J.D. *The Ptolemies...* P. 203–222.
- ²⁷ Про нього – див. наприклад: Делев П. Лизимах. Софія, 2004.
- ²⁸ З великою часткою вірогідності можна припустити, що саме Каллікрат, котрий свого часу побудував від імені Птолемея II та Арсиної II храм на честь Ісиди та Анубиса (SB 429), надав одному з підпорядкованих йому кораблів ім'я «Ісиди» – пор. Зелінський А.Л. Від басилевсів-фараонів... С. 119–121, 393–396, прим. 943–959; Bricault L. *Op. Cit.* P. 30–36.
- ²⁹ Згодом ця територія була подарована Птолемеєм II Візантію – Dion. Byz. 41; Габелко О.Л. *История Вифинского царства.* Санкт-Петербург, 2005. С. 103–111; Зелінський А.Л. Вказ. Праця. С. 159–160.
- ³⁰ Габелко О.Л., Кузнецова Е.В. Вказ. Праця. С. 320–338; пор. Roller D.W. *Op. Cit.* P. 14–15, 38–40; Coşkun A. *Von Mithradates von Kios bis Mithradates V. Euergetes...* S. 8, 10.
- ³¹ Зелінський А.Л. Від басилевсів-фараонів... С. 100–103, 351–352, прим. 707–711.

³² Про усталені контакти між птолемейвським Єгиптом і державами Північного Причорномор'я – див. наприклад: Ladynin I.A. *Op. Cit.* P. 245–260; Зелінський А.Л. *Персні...* С. 5–20; пор. D. Braund *Op. Cit.* P. 160–186.

³³ Щиро дякую українським і зарубіжним колегам, котрі протягом кількарічної роботи над цією темою, допомагали мені матеріалами та порадами. При цьому, підкреслюю, що несую одноосібну відповідальність за думки, припущення й інтерпретації, викладені на цих сторінках.

О.К. Савельєв, А.В. Красножон, К.С. Савельєва (Одеса)
ДОСЛІДЖЕННЯ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ ЧАСТИНІ ТІРИ-
БІЛГОРОДА В 2020–2021 РР. (ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ)

В 2020–2021 рр. Білгород-Тірська експедиція Інституту археології НАН України проводила археологічні дослідження на території першого (Цивільного) двору середньовічної Аккерманської фортеці (*Рис. 1*). Роботи велися спільно з Південноукраїнським національним педагогічним університетом ім. К.Д. Ушинського.

Розкопкам передувала масштабна георадарна розвідка на території фортеці. Загалом було обстежено 10 різних за розмірами ділянок в межах фортечних дворів із загальною площею близько 6 000 м². Сканування виконували спеціалісти компанії GPR-Investigation апаратом Loza-M. Отримані результати мають різний ступінь деталізації. Зокрема, найбільш чіткі аномалії вдалося зафіксувати поблизу розкопу РК-4 в другому (Військовому) дворі. Вони, імовірно, демонструють повний план будинку № 175-РК римського часу, який був частково досліджений у 2006–2007, 2010–2012-х рр. Також, цікаву аномалію виявлено на ділянці, що розташована на схід від цитаделі. Там на глибині 2,5–5 м наявний прямокутний в плані об'єкт з розміром 15×20 м, орієнтований за віссю Пн-Пд.

Поблизу башти № 16 Цивільного двору середньовічного оборонного комплексу було виявлено систему аномалій – залишків кам'яних субструкцій. Вони витягнуті за віссю Пн-Пд майже перпендикулярно лінії куртин Цивільного двору в цьому місці. Дві «плями» правильної квадратної в плані форми, були попередньо інтерпретовані як залишки оборонних веж античної Тіри. Також, досить чітко фіксувалося декілька плям, які були інтерпретовані як підвали. На отриманих георадарних профілях вказана система аномалій чітко читалася з глибини 1,8–2,5 м. Крім того, під час

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE* I²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
IPE I² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скрески типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518